

ELŻBIETA HORNOWSKA*

Monografia Jana Strelaua *Różnice indywidualne. Historia – determinanty – zastosowania***

Gdy w roku 1883 Francis Galton publikował swoje dzieło *Inquiries into human faculty and its development* zapewne nie przypuszczał, że otwiera tym samym erę badań nad czynnikami odpowiadającymi za zróżnicowanie zachowań jednostek – czas psychologii różnic indywidualnych. Myślenie w kategoriach różnic indywidualnych stało się klasycznym nurtem uprawiania psychologii, a jego przedstawicielami byli najwybitniejsi badacze.

Określając obszar psychologii różnic indywidualnych William Revelle, Josua Wilt i David Condon (2011) stwierdzili, że dyscyplina ta „... wymaga ogólnej wiedzy psychologicznej, ponieważ ludzie (ale także szympansy, psy, szczury czy ryby) różnią się pod wieloma względami. Dlatego też psychologowie różnic indywidualnych nie mówią o sobie, że są specjalistami w zakresie psychologii poznawczej, społecznej, neuropsychologii, genetyki zachowania, psychometrii czy metodologii, gdyż muszą być ekspertami we wszystkich tych obszarach” (s. 3). Cytat ten dobitnie podkreśla zarówno interdyscyplinarność, ale też jednocześnie swoistość tej gałęzi psychologii.

Przygotowana przez Jana Strelaua monografia pt. *Różnice indywidualne. Historia – determinanty – zastosowania* odzwierciedla zakres i rozmach rozwoju tej dyscypliny w dwóch planach: holistycznym i indywidualnym. Holistycznym, gdyż dostarcza przeglądu podejść teoretycznych i badań prowadzonych na przestrzeni wielu lat; indywidualnym, gdyż jest ukoronowaniem własnych badań Autora i studiując ją, widać wyraźnie autorski wkład w opisywaną problematykę.

Jak pisze Autor celem, który mu przyświecał jest – w szerszym niż do tej pory zakresie – „zaprezentowanie obszarów psychologii, w których różnice indywidualne zajmują pozycję, jeżeli nie dominującą, to przynajmniej na tyle ważną, że warto je rozpatrywać z perspektywy psychologicznej” (Strelau, 2014, s. 9). Stąd, obok tradycyjnie omawianych obszarów, takich jak problematyka inteligencji, temperamentu, osobowości

* Prof. dr hab. Elżbieta Hornowska, Instytut Psychologii Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, e-mail: elzbieta.hornowska@amu.edu.pl

** Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014

czy stylów, uwzględnione w niej zostały i ujęte z perspektywy różnic indywidualnych zagadnienia inteligencji emocjonalnej, kreatywności oraz zachowania zwierząt.

Monografia ma klarowny układ – jej strukturę budują najważniejsze obszary badań podejmowanych w ramach psychologii różnic indywidualnych. Każdy z nich ma swoją logiczną organizację, która stanowi jego wizytówkę. Dla przykładu, w rozdziale poświęconym osobowości następujące trzy tematy stanowią motyw przewodni: a) osobowość jako zespół cech: od Allporta do modelu Wielkiej Piątki, b) rozwój osobowości w kontekście zmienności *versus* stałości i tendencja do sprowadzania jej struktury do jednego czynnika, c) funkcjonalne znaczenie cech osobowości wchodzących w skład Wielkiej Piątki. Szczególnie interesujące i aktualne są rozważania dotyczące rozróżnienia między temperamentem a osobowością, jak też dotyczące problemu tzw. ogólnego czynnika osobowości.

Pojęcie ogólnego czynnika osobowości (*general factor of personality* – GFP) odnosi się do hipotezy, że na szczycie struktury osobowości – analogicznie jak w przypadku struktury inteligencji – istnieje jeden czynnik, tzw. Wielka Jedyńka. Jest powszechną praktyką korzystanie z analizy czynnikowej do wyodrębniania cech osobowości i ten czynnik został wyodrębniony w podobny sposób. Koncentrując się głównie na poglądach Janka Muska i Philippa Rushtona, Jan Strelau dyskutuje z możliwymi sposobami ujmowania tego czynnika np. „jako swego rodzaju mieszaniny wszystkich aspektów osobowości, które są pozytywnie wartościowane” (Strelau, 2014, s. 430), jak też z proponowanymi jego wyjaśnieniami. Jedną z takich propozycji jest np. przyjęcie, że „...czynnik GFP, podobnie jak czynnik g, ukształtował się ewolucyjnie w drodze selekcji ukierunkowanej na cechy adaptacyjne, które ułatwiają wykonywanie czynności w szerokim zakresie kontekstów (ibidem, s. 432), a więc czymś na kształt ewolucyjnego niezmiennika. Będąc krytycznym wobec statusu czynnika GFP (jego istnienia lub nie), Autor przedstawia także wyniki własnych badań w tym zakresie.

Interesującym zagadnieniem, a stosunkowo rzadko pojawiającym się w pracach naukowych z zakresu psychologii różnic indywidualnych, jest problematyka tych różnic w zachowaniu zwierząt. Rozdział poświęcony temu zagadnieniu i zamykający recenzowaną monografię jest nie tylko ciekawym materiałem dla miłośników zwierząt, ale przede wszystkim inspirującą relacją z badań w tym obszarze. Autor prowadzi czytelnika od początków badań nad różnicami indywidualnymi w zachowaniu zwierząt, przez problematykę prawidłowości leżących u podstaw badań nad różnicami indywidualnymi (w zachowaniu i charakterystykach osobowościowych zwierząt), do diagnozy cech temperamentu/osobowości zwierząt na podstawie pięcioczynnikowego modelu osobowości. Rozdział ten kończy omówienie cech temperamentu/osobowości zwierząt domowych: psów i koni. Charakterystyki, pod względem których te zwierzęta różnią się między sobą, układają się bowiem – podobnie jak, w badaniach nad osobowością ludzi – w wiąż-

ki ogólniejszych cech. I tak np., korzystając z Monachijskiego Kwestionariusza Osobowości Psa, można opisać osobowość psów w następujących wymiarach: ekstrawersja, motywacja, koncentracja na treningu, przyjazność i neurotyczność.

Wychodząc z założenia, że pojęcie cechy (jako uniwersalnego wymiaru) rozumianej jako „...względnie stała tendencja do określonych zachowań wyrażająca się w spójnych z nią sytuacjach, czy też jako typowa dla jednostki możliwość efektywnego funkcjonowania (zdolność) w różnych sferach działalności...” (Strelau, 2014, s. 10) jest pojęciem kluczowym dla psychologii różnic indywidualnych, Autor podporządkował sposób referowania poszczególnych zagadnień punktowi widzenia koncepcji cech, systematyzując w ten sposób ogromny i zróżnicowany dorobek w tej dyscyplinie. O tym, jak jest ogromny, świadczy prawie 2000 cytowanych w monografii prac, w tym ponad 400 publikowanych w latach 2005-2013.

Poszczególne obszary omawiane są z perspektywy historycznej i współczesnej. Dzięki temu można śledzić kierunki rozwoju i ścieżki, jakimi podążała psychologia różnic indywidualnych. Można mieć wgląd w przyjmowane rozwiązania teoretyczne, sposoby operacjonalizacji konstruktów, akceptowane rozwiązania metodologiczne, a także stosowane narzędzia pomiarowe w poszczególnych okresach jej rozwoju.

Konieczność nadawania empirycznego charakteru procedurom stosowanym w naukach społecznych oraz zagwarantowania empirycznego sensu wszelkim jej twierdzeniom i teoriom to dziś oczywisty standard. Siłą monografii Jana Strelaua jest wiązanie – wszędzie tam, gdzie to możliwe – badanych zjawisk z narzędziami służącymi do ich pomiaru, także tymi opracowanymi przez polskich autorów.

Ogromna liczba referowanych w monografii wyników badań empirycznych (także rezultatów metaanaliz) jest znakomitą ilustracją tego, jak można i należy pisać monografie psychologiczne. Tę warstwę empiryczną pracy chciałabym szczególnie mocno podkreślić. Rzadko w jednym miejscu można znaleźć tyle inspirujących danych pozwalających na budowanie wielowymiarowego obrazu analizowanych zjawisk.

Ważnym elementem pracy jest także uwzględnienie aplikacyjnego znaczenia referowanej wiedzy. Jak pisze sam Autor „W odniesieniu do wszystkich prezentowanych w książce konstruktów psychologicznych ujmowanych przez pryzmat różnic indywidualnych starałem się w miarę wyczerpująco poinformować Czytelnika o ich funkcjonalnym znaczeniu w relacji do osiągnięć szkolnych i akademickich oraz w pracy, a także do zaburzeń w zachowaniu oraz psychopatologii” (Strelau, 2014, s. 10). W ten sposób psychologia różnic indywidualnych zyskuje drugie oblicze: obok akademickiego – praktyczne.

Warto też podkreślić stronę redakcyjną i edycyjną monografii. Decyzja Autora o tym, aby umieścić w niej ponad 160 biogramów „... wybitnych psychologów – w tym także polskich badaczy – którzy wnieśli istotny wkład w reprezentowaną przez siebie

problematykę badawczą” (s. 10) pozwala dostrzec, jak bardzo psychologia różnic indywidualnych jest bogata indywidualnymi życiorysami. Książka ta to nie tylko podsumowanie wiedzy w tym obszarze, ale także relacja z indywidualnych pasji badawczych. Wprowadzenie bloków rozszerzających prezentujących warsztat badawczy charakterystyczny dla omawianej problematyki sprawia, że może ona być drogowskazem dla osób rozpoczynających badania w tym obszarze.

Powstanie tak wielkiego dzieła nie byłoby możliwe, gdyby nie fakt, że Jan Strelau sam jest aktywnym badaczem w obszarze różnic indywidualnych. Znany przede wszystkim z badań nad temperamentem, posiada rzadką umiejętność tworzenia, syntetyzowania i komunikowania wiedzy. Kompleksowe i interdyscyplinarne podejście charakteryzujące jego warsztat badawczy jest także charakterystyczne dla monografii *Różnice indywidualne*.

Począwszy od początków kariery naukowej zainicjowanej w 1958 roku pracą magisterską pt. *Ruchliwość procesów nerwowych w analizatorze wzrokowym i słuchowym człowieka* (promotor Tadeusz Tomaszewski) i kontynuowaną w 1963 roku pracą doktorską pt. *Zmienność charakterystyki typu układu nerwowego w zależności od rodzaju bodźców bezwarunkowych stosowanych w badaniu cech typologicznych metodą odruchowo-warunkową* (promotor Mieczysław Kreutz), Jan Strelau poświęcił się badaniom nad funkcjonalną rolą temperamentu.

Jego autorska Regulacyjna Teoria Temperamentu (RTT) to owoc ponad pięćdziesięciu lat badań. Zgodnie z nią, funkcja regulacyjna temperamentu ujawnia się szczególnie wtedy, gdy zachwiana jest równowaga między wymogami środowiska a możliwościami jednostki. Cechy temperamentalne współdeterminują charakterystyczny dla jednostki styl działania, wybór sytuacji i działań o określonej wartości stymulacyjnej oraz poniesione przez jednostkę koszty psychofizjologiczne wykonywanych czynności (Strelau, 2006, s. 112-116). Starannie budowana i wielokrotnie weryfikowana empirycznie teoria ta jest wizytówką polskiej psychologii.

Przyjęcie założenia, że temperament odnosi się do formalnych charakterystyk zachowania (czasowych i energetycznych) – co różni go od innych sfer osobowości, w których akcentuje się aspekty treściowe zachowań – pozwoliło na zbudowanie koncepcji o szerokim zasięgu (zob. Strelau, 2006, s. 102), obecnej w obiegu międzynarodowym.

Towarzyszący tej teorii kwestionariusz *Formalna Charakterystyka Zachowania* to przykład narzędzia budowanego wedle strategii racjonalnej, będącego wręcz operacjonalizacją wzorcową (tj. opartą na łańcuchu definicji obejmujących rekonstrukcję czynnika teoretycznego, konceptualizację wielkości, dobranie wskaźników i budowę zmiennej). Kwestionariusz ten doczekał się wielu wersji językowych.

Wielokrotnie nagradzany (m.in. nagrodą New Europe Prize 1997 for Higher Education and Research, fundowaną przez sześć instytutów badań zaawansowanych – Stan-

ford, Princeton, Chapel Hill, Berlin, Uppsala i Wassenaar czy nagrodą Fundacji na rzecz Nauki Polskiej 2000 w dziedzinie nauk humanistycznych i społecznych) Jan Strelau na trwałe wpisał się w światowy dorobek psychologii różnic indywidualnych.

Monografia *Różnice indywidualne. Historia – determinanty – zastosowania* jest pracą wszechstronną – podsumowującą rozwój i dorobek wielu koncepcji w tym obszarze, zdającą sprawę z kierunków badań i efektów tych badań, a także rysującą jej obiecującą przyszłość. Jak pisze Autor na jej zakończenie „przewodnie hasło tej książki: «Każdy człowiek jest pod pewnym względem podobny do wszystkich ludzi, podobny do niektórych osób i wreszcie niepodobny do kogokolwiek» w dużym stopniu uświadamia nam, jaki status ma pojęcie różnic indywidualnych” (s. 665). A na zakończenie jej recenzji należy dodać, że nie mielibyśmy świadomości, jak wiele wyjaśnić może psychologia różnic indywidualnych, gdyby książki tej nie napisał Jan Strelau.

Pismiennictwo

- Revelle W., Wilt J., Condon D. (2011). *Individual differences and differential psychology: A brief history and prospect*. [W:] T. Chamorro-Premuzic, A. Furnham, S. von Stumm (red.), *Handbook of Individual Differences* (s. 3-38). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Strelau J. (2006). *Temperament jako regulator zachowania. Z perspektywy półwiecza badań*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Strelau J. (2014). *Różnice indywidualne. Historia – determinanty – zastosowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Jan Strelau: *Individual differences: history – determinants – applications*

From the beginning differential psychology has been a central concern to psychologists, from both theoretical and applied point of view. The monograph *Individual differences: history – determinants – applications* by Jan Strelau integrates scientific research in cognitive and social psychology, genetics and biology, neuroscience, psychometrics and methodology. Particular domains of interest are discussed from the historical and contemporary perspective. This allows to keep track of trends and paths which psychology of individual differences has followed. The author gives an insight into theoretical solutions and ways of psychological construct operationalization as well as methodological rules and measuring tools used in different stages of its development. Jan Strelau is an active researcher in the field of individual differences. Known primarily from studies on temperament, has a uncommon ability to generate, synthesize and communicate knowledge. A comprehensive and multidisciplinary approach that characterized his own research is also the main characteristic of his monograph *Individual differences*.

Key words: differential psychology, individual differences, monograph, Jan Strelau

